

CARMEN DIACONESCU

IDEI ȘI MENTALITĂȚI ÎN EUROPA MODERNĂ

- Note de curs -
Ediția a II-a

Copyright © 2009, **Editura Pro Universitaria**

Toate drepturile asupra prezentei ediții aparțin

Editurii Pro Universitaria

Nici o parte din acest volum nu poate fi copiată fără acordul scris al

Editurii Pro Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

DIACONESCU, CARMEN

Idei și mentalități în europa modernă : note de curs / Carmen Diaconescu. – București : Pro Universitaria, 2009

ISBN 978-973-129-489-6

35(498)

Introducere:

concepte ale unității și diversității culturale

Studiul diferitelor componente ale culturii europene – arte plastice, literatură, știință, filosofie, credințe religioase – poate constitui un punct de plecare pentru o viziune mai cuprinzătoare asupra manifestărilor creatoare din diverse epoci și asupra substratului de idei și mentalități care le alimentează. La sfârșitul secolului al XIX-lea, când etnografii și antropologii adunaseră suficient material faptic, a apărut interesul istoricilor și filosofilor culturii pentru descrierea și analiza diverselor contexte culturale în unitatea și specificitatea lor. Au fost sesizate corespondențe între diferite modalități de exprimare culturală (idei, imagini, viziuni asupra lumii etc.) și li s-au dat diverse interpretări. Fie au fost considerate drept un rezultat al influențelor reciproce, fie au fost puse în relație cu acțiunea unui „spirit al timpului” sau a unui „spirit” al popoarelor. Dacă atare explicații nu au întrunit niciodată consensul, ideea unității unor modalități de creație în anumite limite de spațiu și timp s-a impus atenției și au fost consacrate câteva concepte pentru desemnarea ei. Paradigmă, epistemă, stil sunt cele mai frecvent utilizate.

Paradigma este un termen cu sensuri multiple. Accepția lui curentă este aceea de model, prototip, situație ideală, arhetip,

standard. Ea constituie și punctul de plecare pentru un sens mai precis formulat de Thomas Kuhn într-o lucrare de filosofie a științei (*Structura revoluțiilor științifice – The Structure of Scientific Revolutions*, 1970) care a avut ecouri multiple în ultimele decenii ale secolului XX. În această lucrare, termenul *paradigmă* desemnează un ansamblu coerent de modele consacrate de practica științifică, o anume „cunoaștere tacită”, un mod global de a privi fenomenele, specific oamenilor de știință la un moment dat și constituind o tradiție unitară pentru activitatea lor. Într-una dintre formulările lui Thomas Kuhn, paradigmele sunt definite drept „acele realizări științifice universal recunoscute care, pentru o perioadă, oferă probleme și soluții model unei comunități de practicieni”¹.

Sensul cu care este utilizat termenul *paradigmă* în istoria și teoria culturii ne apare, mai curând, ca o corelare a celor două accepții precizate deja. Astfel, în contextul menționat, el trimite la „configurații de idei și credințe, mituri și elemente de cunoaștere empirică, valori și norme care, laolaltă, ajută oamenii, în anumite perioade istorice și contexte sociale, să experimenteze și să controleze propria lume într-un mod comod”².

Epistemă este un concept folosit mai rar pentru desemnarea coerenței diverselor ansambluri ale creației spirituale. El merită

¹ Thomas Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, pag. 39.

² Elmer Hankiss, „Paradigme europene: Est și Vest – 1945-1994”, în *Sfera politicii*, Anul IV, 1996, nr. 29-30.

menționat pentru contextul în care a apărut și a fost consacrat: lucrarea lui Michel Foucault *Arheologia cunoașterii* (*L'archéologie du savoir*, 1969).

Filosoful francez se îndepărtează de sensul pe care îl avea termenul la origini. În limba greacă *epistēmē* desemna cunoaștere adevărată și științifică, corp de cunoștințe organizat, cunoaștere teoretică¹. Michel Foucault îl utilizează în analiza enunțurilor, într-un demers orientat de convingerea că există o „istorie manifestă” și o „istorie mai tainică”. Spre aceasta din urmă se orientează filosoful și, ca urmare, își propune să dezvăluie schemele inconștiente care stau la baza cunoașterii. Aceste scheme – numite *episteme* – sunt structuri sincronice orizontale care reprezintă stratul profund, unitar și unic al cunoștințelor dintr-o perioadă istorică dată. Ele sunt concepute ca „ansamblul relațiilor care pot să unească, într-o epocă dată, practicile discursive care dau naștere unor figuri epistemologice, unor științe și, eventual, unor sisteme formalizate [...], ansamblul relațiilor ce pot fi descoperite, pentru o epocă dată, între științe atunci când acestea sunt analizate la nivelul regularităților discursive”².

Preocupat de evidențierea discontinuităților, a rupturilor, Michel Foucault identifică trei episteme în cultura europeană:

¹ Francis E. Peters, *Termenii filozofiei grecești*, Editura Humanitas, București, 1993, pag. 92.

² Michel Foucault, *Arheologia cunoașterii*, Editura Univers, București, 1999, pag. 235.

cea a Renașterii (secolul XVI), cea clasică (secolele XVII-XVIII) și cea modernă (secolele XIX-XX).

Stil cultural este unul dintre cele mai controversate concepte ale teoriei tradiționale a culturii. Preluat din sfera esteticii, unde poate fi definit ca „unitatea structurii artistice într-un grup de opere raportate la agentul lor (individ, națiune, epocă sau cerc cultural)”¹, conceptul de stil a fost extins la ansamblul culturii pentru a desemna unitatea și originalitatea unor momente sau spații semnificative de creație.

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, mai mulți filosofi au dezvoltat ideea stilului cultural și au găsit formule sugestive pentru a descrie specificul unor contexte culturale. Friedrich Nietzsche, în *Nașterea tragediei (Die Geburt der Tragödie oder Griechentum und Pessimismus*, 1871), vorbește despre stilul apolinic (clar, luminos, echilibrat, rațional) și stilul dionisiac (tenebros, vital, instinctiv, presupunând pasiunea, trăirea frenetică) ca despre două moduri opuse de raportare la lume ce străbat întreaga spiritualitate greacă. Oswald Spengler, în *Declinul Occidentului (Der Untergang des Abendlandes*, 1918-1922), atribuie spiritul apolinic întregii lumi grecești și consideră că Europa modernă – impetuoasă, neliniștită, capricioasă, chinuită – este dominată de un spirit faustic. Leo Frobenius, în *Cultura Africii*

¹ Tudor Vianu, „Stilul”, *Opere*, vol. 4, Editura Minerva, București, 1975, pag. 11.

(*Kulturgeschichte Afrikas*, 1933), distinge viziunea vastității (un sentiment infinit al spațiului, care generează un spirit constructiv, activ), proprie occidentalului, de viziunea orientală asupra lumii dominată de un sentiment al grotei ca spațiu limitat, care generează neliniște, fanatism, fatalism. Lucian Blaga, în *Spațiul mioritic* (1937), descrie specificul culturii române (dominată de imaginea unui spațiu ondulat, cu urcușuri și coborâșuri) în termenii concepției sale despre stil ca expresie a unei constelații de factori structurați la nivelul inconștientului în matrici stilistice.

Interpretarea unității contextelor culturale pornind de la ideea de stil a oferit sugestii importante istoricilor și teoreticienilor culturii, dar a determinat și multe reacții critice. Deducerea unității dintr-un substrat metafizic al culturilor (de tipul „suflet al poporului”), caracterul speculativ și, adesea, arbitrar al asocierilor, exagerarea modelului artei în ansamblul unei culturi sunt reproșurile cele mai frecvente la adresa conceptului de stil cultural. Ideea subiacentă acestui concept – existența unor interdependențe, a unor corespondențe subtile între componentele unei culturi – a continuat însă să fie susținută și ilustrată. Studii precum cele ale lui Erwin Panofski referitoare la unitatea dintre scolastica medievală și catedrala gotică (*Gothic Architecture and Scholasticism*, 1951) sunt citate, astăzi, printre reperele foarte modernei istorii culturale. Ele se înrudesesc cu cercetări precum cele ale lui Hugo Friedrich asupra legăturii dintre lirica modernă și „situația istorică a

spiritului modern” (*Die Struktur der Modernen Lyrik*, 1956), ale lui Pierre Francastel despre relațiile dintre „speculațiile poetilor și ale gânditorilor” și „speculațiile cotidiene ale străzii sau ale naturii înconjurătoare” (*La réalité figurative*, 1965) sau cu teoria lui Umberto Eco despre artă ca „metaforă epistemologică” (*Opera aperta*, 1962).

Mentalitățile și istoria lor

Ce sunt mentalitățile?

Mentalitățile aparțin altei logici și altei ordini teoretice decât *paradigma*, *epistema*, *stilul*, concepte care desemnează caracterul integrat al unor zone și epoci de creație. Ele constituie o parte a unei culturi și fac obiectul predilect al unor studii de istorie a culturii care și-au propus să întregescă studiul ideilor, al doctrinelor cu analiza „dimensiunii colective” a gândirii și sensibilității. Istoricii mentalităților își întemeiază demersul pe convingerea că, prin efortul lor, vor putea ajunge la o explicație mai adecvată a fondului unitar al culturilor. De pildă, Jacques Le Goff, unul dintre cei mai reprezentativi istorici ai mentalităților, apreciază că la nivelul mentalitar se găsesc caracteristicile stilului unei epoci. Michel Foucault, preocupat și el de studiul mentalităților, consideră că noțiunea de mentalitate (ca și aceea de spirit) ne permite „stabilirea unei comunități de sens, a unor legături simbolice, a unui joc de asemănare și de oglindire între fenomenele simultane sau succesive ale unei epoci date, ori care fac să apară, ca principiu de unitate și de explicare, suveranitatea unei conștiințe colective”¹.

¹ Michel Foucault, *Arheologia cunoașterii*, Editura Univers, București, 1999, pag. 28.

Definirea mentalităților, realități pe cât de complexe, pe atât de vagi, ridică o serie de dificultăți. De aceea, este de preferat o caracterizare a lor și o precizare a sensurilor conceptului de mentalitate.

De multe ori, atunci când se vorbește despre mentalități, se constată că s-a instituit tradiția unei accepții negative, o „fatalitate peiorativă”, cum o numește Jacques Le Goff. Această tradiție vine din etnologia de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, care folosea, frecvent, termenul *mentalitate* pentru a desemna psihismul primitivilor ca fenomen colectiv. Lucrările lui Lucien Lévy-Bruhl (*Funcțiile mentale din societățile inferioare – Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, 1911 și *Mentalitatea primitivă – La mentalité primitive*, 1922) sunt considerate emblematice pentru acest punct de vedere, deși trebuie să precizăm că etnologul francez folosea termenul *mentalitate* și pentru a desemna psihismul modernilor, atunci când preciza deosebiri dintre mentalitatea primitivă – mistică și prelogică – și mentalitatea modernă.

Accepția negativă atribuită mentalităților s-a înrădăcinat în limbajul și reprezentările noastre curente. La acest nivel, mentalitățile sunt identificate cu năravurile, automatismele de gândire, moravurile pervertite, adică cu ceea ce ar trebui schimbat în gândire și atitudine. Uneori, mentalitățile astfel concepute sunt puse în opoziție cu mentalul colectiv care ne dă